

dar Yıldız Sarayı ile münâvebeli olarak kullanılmıştır. Bu sarayın yapıldığı yüzyılda devlet işleri ve bürokrasi büyük ölçüde Bâbîlî'de yürütüldüğünden daha önce söz konusu edilen saraylar gibi devletin yeğâne merkezi konumunda değildi. Sarayın ana binası Mâbeyin, tören alanı ve Harem olmak üzere üç bölüm halinde tasarlanmış, ayrıca tiyatro, ıstabl-ı âmire, hazine daireleri ana binaya ek olarak yapılmıştır.

Topkapı Sarayı'nın terkedilip Dolmabahçe Sarayı'na geçilmesi saray teşkilâtında bazı görevlilerin öne çıkması, bazılarının artık sadece isim olarak kalması sonucunu doğurmuştur. Bu aynı zamanda bir zihniyetin değişimini beraberinde getiriyordu ve VIII. yüzyıldan beri devam edegelen saray geleneklerinden başka bir yapılanmaya geçiliyordu. Bu arayış döneminin ikinci büyük sarayı Yıldız Sarayı'dır. Burası, İstanbul'un Avrupa yakasında Beşiktaş ve Ortaköy semtleri arasında Boğaziçi'ne hâkim bir tepede yaklaşık 500.000 m²'lik bir alan üzerinde yer almaktadır. Sarayın ilk yapısı III. Selim'in annesi için inşa ettirdiği Yıldız Köşkü olup saray da ismini bu köşkten almıştır. Yıldız Sarayı'nın ilk önemli yapılarından biri olan Büyük Mâbeyin üç katlı mermer bir bina olarak Türk evi planına uygundur. Yine aynı dönemde sarayın önemli diğer iki köşkü, Çadır ve Malta köşkları de benzer biçimde inşa edilmiştir. Bu tarihlerde yapılanma genişlemiş, sarayın temel karakteri ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid'in 1877'de Dolmabahçe'den Yıldız'a taşınması ile birlikte burası tamamiyle bir saray olmuştur. Padişahın yerleşmesinden sonra Küçük Mâbeyin, Harem binaları, Cârîyeler Dairesi, Kızlar Ağası Köşkü, Cihannümâ Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız-Hamidiye Camii, şeh-

zade daireleri-köşkları ve diğer yapılar inşa edilerek büyütülmüştür. Sarayın en önemli binaları Büyük Mâbeyin ve Şale Köşkü son dönem Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerindendir. Sarayın iç bahçe, dış bahçe ve Harem bahçesi olmak üzere üç dinlenme alanı vardır. Sultan Vahdeddin de bu sarayda oturmayı tercih etmiş, böylece saray kırk dört yıl devletin merkez sarayı olarak kullanılmıştır. Osmanlı saray sisteminde Topkapı ayrı binalardan oluşmakla birlikte avlulu düzeneklerle birbirine bağlı bir bütünlük oluştururken Dolmabahçe, Avrupa sarayları özelliğinde ancak bütün halinde tek bir ev gibidir. Yıldız Sarayı ise Dolmabahçe Sarayı'ndaki keskin değişimin daha yumuşatılmış ve şehre uyum sağlamış hali olarak düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO, *Sadâret Defterleri*, nr. 349, 357, 359; BA, D.TŞF, nr. 3, 9, 14, 16; BA, KK, nr. 676, 676 m.; *Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi* (nşr. Abdülkadir Özcan, TD, sy. 33 [1982 içinde], s. 7-56; Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîme-miz* (haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 55; Uzunçarşılı, *Medhal*, tür.yer.; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, s. 20, 21; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, tür.yer.; Rifat Osman, *Edirne Sarayı* (haz. A. Süheyl Ünver), Ankara 1957; Abdülmin'im Mâcid, *Nüzümü devleti selâtili'l-Memâlik ve rûsûmühüm fi Mısr*, Kahire 1967, II, 9-59; Bilge Aygen, "Fatih Zamanında Topkapı Sarayı Suyu", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1969, II, 214; Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul 1972; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisi III-IV*, tür.yer.; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükûmdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı*, Ankara 1978, tür.yer.; Fewvâz Ahmed Tükân, *el-Hâ'ir: Bahş fi'l-kuşûrî'l-Ümeviyye fi'l-bâdiye*, Amman 1979, tür.yer.; Kemal Çiğ, "Fatih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı", *Kemâl Çiğ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 17-35; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 42, 51-52, 89, 187-192, 292-297; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1998, s. 137-168; a.mlf., "The Architecture of Power: Palaces, Citadels and Fortifications", *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1984, s. 48-79; Mualla Anhegger-Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, İstanbul 1986; Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; Gülrü Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1990; Bülent Bilgin, *Türk Saray Mimarisinin Gelişmesi Çerçevesinde Yıldız Sarayı* (doktora tezi, 1993), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Yıldız Sarayı: Şale Kasrı Hümâyunu*, İstanbul 1993; Ratip Kazancıgil, *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*, Edirne 1994; R. Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*, Edinburgh 1994, s. 377-457; Zeynep Tarım-Ertuğ, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cûlûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1999, s. 133-143; a.mlf., "Saray Teşkilâtı ve Teşrifâtı", *Fatih ve Dönemi* (ed. Necat Birinci), İstanbul 2004, s. 212-220; a.mlf., "Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Sarayı'nda Bayram

Törenleri", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan (ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul 2006, s. 573-594; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyarak Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, tür.yer.; M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 165-230; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 2002, s. 130-156; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükûmdarlık Âlâmetleri*, Ankara 2007, tür.yer.; İslam Sanatı ve Mimaris (ed. M. Hattstein - P. Delius, trc. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2007, tür.yer.; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümâyunu", *TOEM*, sy. 5 (1328), s. 265-299; sy. 6 (1329), s. 329-364; sy. 7, s. 393-421; sy. 8, s. 457-483; sy. 9, s. 521-527; sy. 10, s. 585-594; sy. 11, s. 649-657; sy. 12 (1329), s. 713-730; Ülkü Altındağ, "Has Oda Teşkilâtı", *TET.D*, sy. 14 (1974), s. 97-113; *Ars Orientalis*, XXIII, Michigan 1993 (özel sayı); Mübahat S. Kütükoğlu, "Minyatürlerde Divân-ı Hümâyûn ve Arz Odası", *TED*, sy. 16 (1998), s. 47-69; Sheila S. Blair, "Sarây", *EP²* (İng.), IX, 44-47; C. E. Bosworth, "Courth and Courtiers", *Elr*, VI, 361-364; Roger M. Savory, "Courth and Courtiers", a.e., VI, 371-375; Afife Batur, "Yıldız Sarayı", *TCTA*, IV, 1048-1054.

ZEYNEP TARIM ERTUĞ

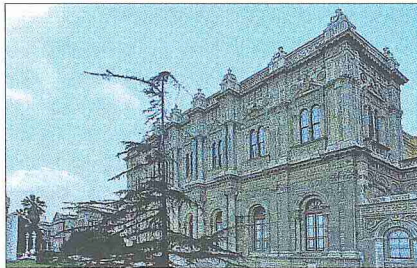
SARAY

(سرای)

Altın Orda Hanlığı'nın başkenti,
tarihî bir şehir.

Cengiz Han'ın oğlu Batu Han tarafından II. Kıpçak seferi dönüşünde İdil (Volga) nehrinin sol kıyısındaki bir düzlükte kurulmuştur. Şehir Altın Orda Devleti'nin ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunduğundan çok kısa zaman içerisinde gelişmiş ve İdil Bulgarları'nın başşehri Bulgar'ın yerini alarak bölgenin en önemli siyasî merkezi olmuş, aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştuğu bir yer olması sebebiyle büyük bir ticarî merkez haline gelmiştir. Dönemin kaynaklarında Batu Han'a atfen Sarây-ı Batu diye zikredilen şehir ayrıca Sarây-ı Berke ve Sarây-ı Cedîd adlarıyla da anılır. Bu husus Saray şehriyle ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sarây-ı Batu ile Sarây-ı Berke'nin aynı şehir olduğu, Sarây-ı Cedîd'in ise yeni bir şehir olup Özbek Han zamanında (1313-1340) kurulduğu ileri sürüldüğü gibi (Morgan, s. 142) Sarây-ı Berke'nin Sarây-ı Cedîd olduğunu söyleyenler de vardır (Fedorov-Davidov, s. 79; Muhamadiyev, s. 158-159; Yakubovskiy, s. 84). Bununla birlikte Sarây-ı Batu'nun zamanla Sarây-ı Berke adını almış olma ihtimali yüksektir. Zira buranın tam bir şehre dönüşmesi Berke Han zamanına (1256-1266) rastlar. Kesin bilinen

Dolmabahçe Sarayı Mabeyin dairesinin denize bakan cephesi

nokta ise gerek Sarây-ı Batu'nun gerekse Sarây-ı Berke ve Sarây-ı Cedîd'in Altın Orda'nın başşehri olmasıdır.

Saray şehrinin adını ilk defa 1254'te Fransiskan rahibi William Rubruck zikreder. Ona göre burası Batu Han tarafından yeni inşa edilmiş olup adı da buradaki saraya dayanır. Hanların oturduğu bu saraya Altuntaş denmektedir. Ömerî'ye göre bu muhteşem sarayın üzerinde 2 Mısır kantarı ağırlığında bir altın hilâl bulunmaktaydı. Saray ihata duvarları ve bazı binalarla çevriliydi. Bu binalarda kışın hanlığın ileri gelen emirleri oturur, yazın ise hanla birlikte Hanlık Ordası'na geçerlerdi (Tiesenhausen, s. 386-388). Berke Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi ve İslâm ülkeleriyle ilişkiler geliştirmesi üzerine şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam vb. yapılar inşa edilmeye başlanmıştır (Yegorov, s. 74). Hârizm mimarisinin etkisi altında kalan Saray aynı zamanda ilim merkezi haline gelmiştir. Saray şehrinde Rus Ortodoks kilise ve piskoposluğu da vardı (Gumilöv, s. 485).

İbn Battûta'nın nakline göre Sarây-ı Berke'nin çarşıları ve sokakları mâmur olup evlerin arasında viran yerler yoktu. Şehir o kadar geniş sahaya yayılmıştı ki seyyah etrafını atla sabahtan akşama kadar ancak dolaşabiliyordu. Etnik gruplar (Türk, Moğol, As, Çerkez, Rum, Rus) ayrı semtlerde yerleşmişti; on üç cuma camisi, her semtin çarşı, pazar ve imalâthaneleri mevcuttu. Saray'da bakır eşya imal eden maden atölyeleri vardı. 1922'de Ballod ve Tereşenko'nun Saray'da yaptıkları kazıda ki remit ve kerpiç sobalar bulunmuştur. Bu

da Saray'da seramik ve maden sanatının bu devirde geliştiğini göstermektedir. Ayrıca şehirde terzihane ve deri işleme atölyelerinin olduğu ispatlanmıştır (Tereşenko, II [1854], s. 89-105). Yapılan kazılar sonucu şehrin 10 km²'lik bir alanı kapladığı tesbit edilmiştir.

Berke Han ile birlikte Altın Orda'da başlayan şehirciliğin gelişme süreci XIV. yüzyılın ilk yarısında Özbek ve Canbeg hanlar zamanında da sürdü. Bazı kaynaklara göre Sarây-ı Cedîd 1330'larda inşa edildi ve Canbeg Han zamanında (1342-1357) en erken 1340'lı yıllarda yeni başşehir haline geldi. Burası 75.000 nüfusu ve yayıldığı alanla XIV. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın en büyük şehirlerinden biriydi (Yegorov, s. 74-75). 1360'ta Altın Orda'da başlayan ve yirmi yıl süren taht mücadeleleri şehirlerin gelişmesini engelledi. 1395-1396'da vuku bulan Timur'un seferi Saray dahil olmak üzere birçok Altın Orda şehrinin sonunu getirdi (Nizâmîdîn Şâmî, s. 199). Altın Ordalılar, Büyük Moğol İmparatorluğu ve diğer vârisleri gibi şehirleri uçsuz bucaksız bozkırların ve süvari birliklerinin koruduğuna inandıklarından şehirlerin etrafı surlarla çevrili değildi.

Timur'un seferlerinden sonra Sarây-ı Cedîd harabeye dönerken Sarây-ı Batu varlığını 1578 yılına kadar devam ettirdi. Bu tarihte Korkunç İvan'ın oğlu Fedor'un emriyle Saray şehri tamamen yıkıldı (Yegorov, s. 75). Saray şehirlerinin kalıntısı olarak Volga'dan ayrılan Aktübe (Aktepe) suyu kenarında yer alan iki şehir harabesi kabul edilmektedir ki bunlar bugünkü Tsarev ve Selitrennoye'dir (İA, X, 206-207). Bu kalıntılardan ikincisinin Astarhan'dan yaklaşık 125 km. uzaklıkta olup Eski Saray'a (Batu-Saray) işaret ettiği belirtilir. Sarây-ı Cedîd ise Eski Saray'ın yaklaşık 125 km. kuzeyindedir.

BİBLİYOGRAFYA :

W. von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255* (trc. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s. 62; İbn Battûta, *Seyahatnâme* (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I, 517-518; Nizâmîdîn Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 199; W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 386-388; F. Ballod, *Starıy i Novıy Saray, Stolitsı Zolotoy Ordı*, Kazan 1923; G. A. Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy Sroy Zolotoy Ordı*, Moskva 1973, s. 79; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1986, s. 142; A. G. Muhamadiyev, "Zolotaya Orda", *Materialı Po İstoriyi Tatarskoğö Narodı*, Kazan 1995, s. 136-185; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 2000, s. 84; L. N. Gumilöv, *Druynyaya Rusy i Velikaya Stepy*, St. Petersburg 2001, s. 485; A. Tereşenko, "Okonçatelnnoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikip-

çakskoğö Tsarstva", *Zapiski Akademiyi Nauk*, II, Moskva 1854, s. 89-105; V. Yegorov, "Saray, Sarayçık, Bahçisaray", *Rodina*, III-IV, Moskva 1997, s. 72-77; W. Barthold, "Batu", *İA*, II, 351-353; a.mlf., "Saray", *a.e.*, X, 206-207; T. T. Allsen, "Saray", *El²* (İng.), IX, 41-44.

İLYAS KAMALOV

SARÂY-ı ATÎK-i ÂMİRE

(سرای عتیق عامره)

İstanbul'da inşa edilen
ilk Osmanlı sarayı.

Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'un fetminden sonra bugün Beyazıt Camii ile Süleymaniye Camii arazilerini de içine alan, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin üzerinde bulunduğu alana ilk sarayını yaptırmıştır. Eski Saray'ın kuruluşuyla ilgili ilk bilgiler dönemin tarihçileri Kritovoulos, Dukas ve Tursun Bey'in eserlerinde yer alır. Kritovoulos, İstanbul'un fethinin ardından Fâtih'in bazı imar faaliyetleriyle birlikte şehrin en güzel yerinde bir saray yaptırarak 1455'te tamamlanmış olduğunu belirtir. Dukas ise padişahın 8, belki daha fazla stadionluk (1 stadion = 184,87 m.) yer ayırıp içinde sarayını inşa ettirdiğini söyler. Çeşitli kaynaklar çevre duvarlarının uzunluğunun 1 veya 2 mil tuttuğunu ve dört kapısının bulunduğunu belirtir. Tursun Bey ise daha kapsamlı bilgi verir. Padişahın iki denize ve iki karaya bakan bir yer seçip burada dört köşeli, duvarları sağlam bir saray yaptırdığını, bir kısmını harem-i hâs için ayırıp bir kısmını kendi istirahatı ve iç oğlanlarına tahsis ederek kasırlar, köşkler inşa ettirdiğini, saray alanının bazı yerlerinin divan ve taht için ve bir tarafının da av sahası olarak ayrılıp çeşitli hayvanlarla doldurulduğunu belirtir. Giovanni Maria Angioiello ve Giovantonio Menavino gibi iç oğlan olarak bizzat sarayda hizmet görmüş olanlar da saray bahçesindeki av hayvanları ile nadide kuşların varlığına dikkat çekmişlerdir. Sarayın yapılışından etraflıca bahseden İbn Kemal, padişahın İstanbul'u merkez yapmaya karar verdikten sonra sarayın şehrin içinde hem karaya hem denize bakan çok geniş bir arazi üzerinde, bir orta avlu etrafında yüksek çatılı binalar halinde inşa edildiğini ifade eder. Burada zikredilen orta mekândan kuruluşundan beri sarayın bir avlu etrafında geliştiği düşüncesi ortaya çıkar. Fâtih'in bu sarayı belirli bir planda tasarlayıp ikamet yeri ve devlet işlerinin yürütüldüğü birimleri ayrı düzenler içinde ele aldığı anlaşılmaktadır.

Sarây-ı Berke'de XIV. yüzyıl içinde yapılmış figürlü seramik kâse

